

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

Hacettepe University Journal of Faculty of Letters

Aralık/December 2020 – 37(2), 462-470
doi:10.32600/huefd. 682476

Hakemli Makaleler – Refereed Articles

Geliş Tarihi / Received: 30.01.2020 Kabul Tarihi / Accepted:01.11.2020

Tarihî ve Modern Türk Dillerinde *Es* “Bilinç~Şuur ve Zihin” Sözcüğü ve Türevleri

The word *Es* “Consciousness and Mind” and Derivatives In Historical and Modern Turkic Languages

Hasan İSİ*

Öz

Kişinin kendisini, çevresini ve etrafında olup biteni anlama, kavrama ve tanımlama yetisine karşılık gelen “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanı, Türk dilinin soyut yönünü gösteren zengin örnekler içermektedir. Türk dilinin ilk yazılı ürünlerinin verildiği çağlardan itibaren “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanı içerisinde *ög*, *uğuş*, *ağ* ve *us* benzeri ifadeler dönem metinleri içerisinde yer almaktadır. Bahsedilen “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanı ile ilişkili leksikal yapılardan biri de *es* sözcüğüdür. İlk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde *es* ve bu ifadeden türemiş *esle-* ifadeleriyle görülen bu ifade, kronolojik olarak Türk dilinin tarihî ve modern dönemlerine ait dillerinde yer alan leksikal bir birimdir. Bu çalışma ile “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanının ürünü olan *es* sözcüğünün tarihî ve modern Türk dillerindeki görünümlerine yer verilerek ilgili ifadenin izlediği gelişme süreci ile beraber sahip olduğu kökenbilgisel tanımlama, konu üzerine görüş bildiren çeşitli araştırmacıların fikirleri dâhilinde ortaya konacaktır.

Anahtar sözcükler: “Bilinç~şuur ve zihin”, köken bilgisi, Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi, Türk dilleri.

Abstract

The concept area of “consciousness and mind”, which corresponds to the person's ability to understand and define himself, his surroundings and what is happening around him, contains rich examples showing the abstract direction of the Turkic language. Since the era of the first written products of the Turkic language, phrases such as *ög*, *uğuş*, *ağ* and *us* have been included in the term texts within the concept area of “consciousness and mind”. One of the lexical structures related to the concept area of “consciousness and mind” is the word *es*. This expression, which was first seen *es* and *esle-* in the texts of Khwarezm Turkic with its expressions derived from this expression, is a lexical unit that takes place chronologically in the languages of the historical and modern periods of the Turkic language. The historical and modern Turkic languages of the word *es*, which is the product of the concept field of “consciousness and mind”, are presented in this study. Also, its oriental definition with the development process followed by the relevant expression are revealed within the opinions of various researchers.

Keywords: “Consciousness and mind”, etymology, Eastern Turkic, Western Turkic, Turkic languages.

* Dr. E-posta:hasanisi21@yahoo.com.tr. ORCID: 0000-0001-7269-3596

Giriş

Bu çalışma, ilk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde tanımlanan “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanı içerisinde yer alan *es* sözcüğünün tarihî ve modern Türk dillerindeki görünümlerine dayalı değerlendirmelerden oluşmaktadır. Türk dilinin tarihî dönemlerine ait metinlerinde “akıl ve zihin” göstereniyle ifade edilen *es* kelimesi, Eski Türkçenin *ög* ve *uğuş* sözcüklerinin Oğuzcadaki karşılığıdır.

Talat Tekin tarafından uzun ünlülü *ēs köküne gönderilen *es* sözcüğü (1995, s. 180), Harezmi Türkçesi ile beraber sırasıyla Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanı içerisinde *es~ēs~is*, *esle~isle*-, *esker~isker*-, *esleme*- ve *eslenme*- ifadeleriyle görülmüştür.

Bu çalışmada, Lars Johanson tarafından yapılan Türk dillerinin tasnifi konusu temelinde modern Türk dilleri başlıklara ayrılıp bu başlıklar içerisinde yer alan dillerde *es* sözcüğü ve türevlerinin varlığı gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, bu çalışmada, “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanı içerisinde yer alan *es* sözcüğünün tarihî ve modern Türk dillerindeki görünümünün yanı sıra, *es* ifadesinin kökeni hakkında değerlendirmelere de yer verilerek sözcüğün Karahanlı Türkçesinde “iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etme” (DLT Dizin, 2013, s. 699) anlamında görülen *us* sözcüğü ile ilişkili olabileceği gösterilmeye çalışılarak bu ifadelerin ortak bir kökten yani *ēs kelimesinden geldiği düşünülmektedir.

Tanımlar

Çalışmanın bu bölümü, kronolojik olarak Eski ve Orta Türkçe başlıkları şeklinde sıralanıp bu saha içerisinde yazılı metinlerle belgelenmiş örneklere yer verilmiştir.

Tarihî Türk Dillerinde

Eski ve Orta Türkçe terimleri temelinde bu bölümde, Eski Türkçe döneminin Orhon Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi ile Orta Türkçe döneminin Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinin yazılı malzemeleri seçilmiştir.

Eski Türkçe

Çalışmanın bu bölümünde Eski Türkçe kavramı, Marcel Erdal’ın *Old Turkic Word Formation* (1991) ve *A Grammar of Old Turkic* (2004), Lars Johanson ve Éva Ágnes Csató’nun “History of Turkic” (1991) ve András Róna-Tas’ın *An Introduction to Turkology* (1991) adlı çalışmalarından hareketle, Orhon Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi şeklinde sıralanmıştır.

Orhon Türkçesi: Ø

Sözcük, Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtları içerisinde tanımlanmaz. Ancak, Yenisey yazıtlarında “bilinç~şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğü ile yakın anlamlı, *uk*- “anlamak” eyleminden türeyen *ukug* “anlayış, bilinç”, *ukuglı* “anlayan, anlayışlı, zeki” ve *ukuşca* “akla, mantığa uygun” (Aydın, 2015, s. 214) sözcükleri söz konusudur.

Eski Uygur Türkçesi: Ø

Eski Uygur Türkçesinin Budist, Manihaist ve din dışı metinlerinde “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanına sahip *es* sözcüğü ile ilişkili ifadeler yer almamaktadır. Ancak, *es* sözcüğü ile eş anlamlı *uk*- “anlamak” ve *ö*- “düşünmek” eylemlerinden türeyen biçimler söz konusudur. Bu dönemde *uk*- “anlamak” fiilinden *ukıt*- “anlamak, bilmek, öğrenmek, kavramak, tasavvur etmek”, *ukmak* “anlama, anlayış, bilme, idrak, akıl”, *uktur*- “anlatmak, açıklamak, izah etmek”, *ukul*- “anlaşılacak”, *ukun*- “1. itiraf etmek. 2. bilinmek, tanınmak, anlaşılacak” ve *ukunçsuz* “tedbirsiz” (Doğan ve Usta, 2014, s. 358, s. 359) ve *ö*- “düşünmek” eyleminden *ög* “akıl, düşünce” (2014, s. 249), *öglendür*- “akıllanmak, kendine gelmek, aklını başına almak”, *öglentür*- “aklını başına toplamak” (2014, s. 250) ifadeleri söz konusudur.

Karahanlı Türkçesi: Ø

İslamî devir Türkçesinin ilk dönemi olan Karahanlı Türkçesinde “bilinç-şuur ve zihin” kavram alanına sahip *es* sözcüğü tanıklanmaz. Ancak, *es* sözcüğü ile eş anlamlı *uk-* “anlamak” ve *ö-* “düşünmek” eyleminden türeyen kelimeler söz konusudur. Karahanlı Türkçesinde *uq-* “anlamak” eyleminden *uqıl-* “bilinmek, anlaşılmaq”, *uqıt-* “düşünmek, anlaşmasını sağlamak”, *uqsa-* “anlamak istemek”, *uqtur-* “bildirmek, anlatmak, haber vermek”, *uqturul-* “çağrılmak, haber verilmek”, *uquğ-* “anlayış, anlama”, *uqul-* “anlaşılmaq, bilinmek”, *uquş-* “anlayış, akıl”, *uquş-* “anlamak”, *uquşlı-* “anlayış”, *uquşluğ-* “anlayışlı”, *uquşsuz-* “akılsız, anlayışsız”, *uquşsuz-* “akılsız, anlayışsız”, *uquşsuzluk-* “anlayışsızlık” (Ünlü, 2012a, s. 866, s. 867) ve *ö-* “düşünmek” fiilinden *ög-* “akıl, anlayış” ve *öglen-* “aklı başına gelmek” (2012a, s. 602, s. 604) ifadeleri söz konusudur. Ayrıca, bu dönemde *uk-* fiili yanında, “bilinç-şuur ve zihin” kavram alanını çağrıştıran Arapça *aqıl* “akıl” sözcüğü ve *aqılsız* “akılsız” gibi ifadeler de söz konusudur (2012a, s. 29).

Orta Türkçe

Çalışmanın bu bölümünde Orta Türkçe kavramı, Marcel Erdal (1991, 2004), Lars Johanson ve Éva Ágnes Csató’nun (1998) ve András Róna-Tas’ın (1991) çalışmalarından hareketle, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi şeklinde sıralanmıştır.

Harezmi Türkçesi: “Bilinç-şuur ve zihin” kavram alanı içerisinde *es* sözcüğü, tarihî dönemlerde ilk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Dönem metinleri içerisinde *es* “akıl, us” (Ünlü, 2012b, s. 177) ve *esle-* “dikkate almak, korkmak” (2012b, s. 179) ifadeleri ilk kez görülmektedir.

KE 148r4: ... *siz uluğlar cevāb aytıñ bu işim içinde hiç esni kesigli ermes-men* (Ata I, 1997, s. 210).

KE 213r9: *esin öksütmedim, tamām işlerin oñay kıldım...* (Ata I, 1997, s. 305).

ME 126-2: *eslemes men anı* (Yüce, 2014, s. 57).

ME 129-2: *kayrılıp baqdı aña, dewrıldı aña, eslemes men anı* (Yüce, 2014, s. 57).

Harezmi Türkçesi metinlerinden ME’de *es* “bilinç-şuur ve zihin” ifadesinin yer almadığı, ancak bu sözcükten türeyen *esle-* “dikkate almak, korkmak” (2014, s. 21) eylemi görülmektedir.

Kıpçak Türkçesi: Kıpçak Türkçesi metinlerinde “bilinç-şuur ve zihin” kavramı içerisinde alan *es* sözcüğünün Harezmi Türkçesinde olduğu gibi hem *es* “akıl” hem de *esle-* “dikkate almak, dikkat etmek” ve *esker-* “düşünmek, dikkate almak” (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007, s. 76; Grönbech, 1992, s. 68, s. 69; Argunşah ve Güner, 2015, s. 703) biçimleri söz konusudur.

Çağatay Türkçesi: Çağatay Türkçesi metinlerinde *es* “bilinç-şuur ve zihin” sözcüğünün hem kapalı e ile (*és*) ve hem de *e-i* alternasyonu ile (*isker-* ve *isle-*) görülen örnekleri söz konusudur. Bu dönemde “akıl, zihin, bilinç, şuur” kavramı ile ilişkili söz varlığının *es*, *aqıl*, *us*, *as*, *és*, *havsala*, *hired*, *hüş*, *is*, *uquş*, *aqıl*, *añ* (Ünlü, 2013, s. 344) ifadeleri olduğu görülmektedir. Bu dönemde *es~és* ifadesi ile genişlemiş *ésle~isle-* “söz tutmak, eslemek” (2013, s. 346), *isker-* “hayaline getirmek, hatırlamak, hesaba katmak” (2013, s. 539) kelimeleri söz konusudur.

Dönem metinlerine bakıldığında *es~és* ifadesinden türemiş *isle-* fiilinin AL’de yer aldığı görülmektedir.

Bir dañı söz isledi, söz tutdı, dimekdür ki Nevādirü’ş-Şebāb’da gelür.

Her nice ki yalbardım hiç islemediñ barı (Güzeldir, 2002, s. 86).

Dönemin düzyazı eserlerinden Şecere-i Terakime’de “bilinç-şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğünün yer aldığı görülmektedir.

ŞT 96a-4: *karığan çağında esiñ kitip kıyın üstinde öler sen tidi* (Kargı Ölmez, 1996, s. 201).

Şeyh Süleyman Lügati’nde “bilinç-şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğünün *i*’li türevleri söz konusudur. Bu durumu, metinde *isker-* eyleminin “hayaline getirmek, akıl ve hüşına getirmek, kabul itmek” ve *isle-* ifadesinin “kulak virmek, istima’ itmek” (Durgut, 1995, s. 116, 117, 118) örnekleri ile görürüz.

Eski Anadolu Türkçesi: Oğuzların ilk kez yazılı ürünlerle edebî anlayış ortaya koydukları bu dönemde “bilinç-şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğü ve türevlerinin “söz dinlemek, kulak vermek, kulak asmak, öğüt almak” anlamında kullanımlara sahip olduğu görülmektedir.

DK 110B 10: *Aruz Depegözü döğdi, söğdü, yasak eyledi; eslemedi* (Gökyay, 2007, s. 146).

DK 114 B 4: *Basat aydur: Yoğ, ak sakallu aziz baba, varuram dedi, eslemedi* (Gökyay, 2007, s. 148).

Dede Korkut metnini detaylı bir şekilde inceleyen Orhan Şaik Gökyay, *esle-* eylemi hakkında değerlendirmelerde bulunarak eylemin *islemek*, *isilemek*, *iselemek* gibi türevlerinin olduğunu belirtmektedir (Gökyay, 2007, s. 285).

Semih Tezcan, DK metninin Dresden nüshasında 4a7'de geçen *dedeniñ ensi entdi, Tangrıya şığındı ism-i a'zam oqıdı* ifadesinde geçen *ensi* sözcüğünün *es* ifadesine gittiğini belirtmektedir: *essi ent-> ensi ent-* “aklı başından gitmek, çok şaşırarak” (2018, s. 406). Tezcan'a göre, *es* sözcüğünün bu deyimde *ens* biçimine girmesi, ünsüz ikizleşmesi ve ses benzeşmezliği ile gerçekleşmiştir: *esi>essi>ensi*. Ayrıca, *es* sözcüğünün *essi ayıl-* “kendinden geçmek, bayılır gibi olmak” ve *essine gel-* “kendine gelmek, gücünü toplamak” gibi türevleri de Tezcan tarafından belirtilmiştir (2018, s. 165).

Oğuz Türkçesinin ilk dönem eserlerinden Kitab-ı Günay adlı eserde *es* “bilinç~şuur ve zihin” sözcüğünün yer almadığı, ileri öge olarak *esle-* “aldırış etmek, önemsemek, önem vermek” (Akkuş, 1995, s. 547) eyleminin varlığı söz konusudur.

KĞ 99b-11: *ol yıl kıpmağını eslemese, andan ol oddan musulmānlara ziyān degse...* (Akkuş, 1995, s. 350).

KĞ 151b-10: *ol gişi eslemeyüp 'imāret kılmasa dahi anuñ üzerine nesne düşüp anı helāk itse* (Akkuş, 1995, s. 388).

Oğuz Türkçesinin ilk dönem eserlerinden Kitāb-ı Güzide adlı eserde *es* “bilinç~şuur ve zihin” sözcüğünün yer almadığı ve bu ifadeden türemiş *esle-* “önem vermek, kaldırış etmek” eyleminin tanıklandığı görülmektedir.

KG 65a-4: *...bundan size şer gele didüm ol kişiler eslemediler anda kaldılar* (Küçük, 2014, s. 115).

Oğuz Türkçesinin dönem eserlerinden Kābūs-nāme adlı metinde *es* “bilinç~şuur ve zihin” sözcüğünün yer almadığı ve bu ifadeden türemiş olumsuz gövdeli *esleme-* “dinlememek, gereğini yapmamak, isteği yerine getirmemek” (Doğan, 2016, s. 231) anlamlı fiilin varlığı söz konusudur.

Kab. 70b-10: *... ben saña dēdüm ki süde su kıatma, sen eslemedüñ* (Doğan, 2016, s. 156).

Oğuz Türkçesi içerisinde Türk Dil Kurumu Nüshası'na dayalı Kısas-ı Enbiya çevirisinde *es* “bilinç~şuur ve zihin” sözcüğünün yer almadığı, ancak bu ifadeden türemiş *esle-* eyleminin *girü baña getürgil ol 'avrat eslemedi* (Yılmaz, Demir ve Küçük, 2013, s. 130) örneğinde “dinlemek, kulak asmak, kabul etmek, boyun eğmek” (2013, s. 775) anlamlarında olduğu görülmektedir.

Dönemin önemli eserlerinden Süheyl ü Nevbahār'da *es* “bilinç~şuur ve zihin” sözcüğünün yer almadığı ve bu ifadeden türemiş *esle-* “dinlemek, kulak vermek” ve *esleme-* “kulak vermemek, kaldırış etmemek, kulak asmamak” (Dilçin, 1991, s. 606) ifadelerinin varlığı söz konusudur.

SN 2717: *bizim şāhumuza şumarla anı gider kıaydı vü eslegil sen beni* (Dilçin, 1991, s. 379).

SN 2279: *'aceb şāh ne söyledi bu müdbire ki eslemedi yiyiserdür bere* (Dilçin, 1991, s. 348).

Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığını çeşitli metinlerden tanıklarla ortaya koyan Tarama Sözlüğü'nde *es* sözcüğü ile ilişkili, *eslemek* “dinlemek, ısga etmek, kabul etmek, itaat etmek” (TS, 2009, s. 1544), *eslememek* “dinlememek, kaldırış etmemek, kulak asmamak” (TS, 2009, s. 1545) ve *eslenmemek* “kulak asılmamak” (TS, 2009, s. 1547) ifadelerinin varlığı söz konusudur.

Bu doğrultuda dönem metinlerine bakıldığında, *es* sözcüğü yerine ileri öge olarak *esle-*, *esleme-* ve *eslenme-* gibi ifadelerin varlığı söz konusudur.

Osmanlı Türkçesi

Osmanlı Türkçesine ait söz varlığının ortaya konduğu dönem sözlüklerinden Redhouse'da *es* sözcüğü yer almasa da bu kelimeden türemiş sıfat görevli *eslem* “ziyade selim ve itaatlı olan” (Redhouse, 2016, s. 90) ifadesi söz konusudur. Dönem sözlüklerinden Burhān-ı Katı'da *es* sözcüğü ve türevlerinin Arapça ve Farsça maddeler içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu sözlük içerisinde *es* sözcüğü ve türevleri *ibret pezîruften* maddesinde “Söz eslemek, pend ve nasihat kabul etmekten kinayedir” (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 379), *pendiden* maddesinde “Pend ve nasihat etmek ki öğüt vermek tabir olunur. Nasihat dinlemek, kelām-ı hakkı ısga ve kabul eylemek, söz eslemek manasına gelir” (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 588),

niyûşâ maddesinde “işitici, söz dinleyici, esleyici” (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 566) ve *şiniften* maddesinde “dinlemek, işitmek” (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 736) anlamlarında görülmektedir. TDK Kitaplığı, Yazma B 26, KDM 139¹ içerisinde yer alan Veled Çelebi’nin Türk Lugati adlı eserinde *es* sözcüğü için “es (Elifin fethiyle “his” mukabilidir. Söz eslemek hissedip icabet etmek. *es* el-hiss (idrâk). *es* hiss entdi hissiyatı hayrete uğradı, entdi. Essi entdi: Ey hissehu tahayyere İstanbul’da Hamidiye Kütüphanesindek El-İdrâk’e haşiye edilmiştir. *eslek* Hassas, söz dinleyen, itiraz etmeyen, her şeye uyan, muti mukabili. Bizim oğlan çok *eslek* çocuktur. *eslemek* Dinlemek, ehemmiyet vermek, itaat etmek” açıklaması söz konusudur. Veled Çelebi, bu doğrultuda eserinde *es* sözcüğü temelinde *eslek* ve *eslemek* ifadeleri hakkında bilgiler verecek bu kelimelerle alakalı örnek cümlelere de yer vermiştir.

Modern Türk Dillerinde

Çalışmanın bu bölümünde yer alan Türk dilleri, Lars Johanson’un tasnifine göre sıralanmıştır (Johanson ve Csató, 1998, s. 81-125).

Çuvaşça

Çuvaşçada “bilinç-şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğü, *as* (Ceylan, 1996, s. 118) şeklinde görünmektedir. Sözcüğün söz başında yaşadığı ünlü değişimi, Çuvaşçanın *e* seslerini, her durumda *a* sesine çevirmesinden ileri gelmektedir (Ceylan, 1997, s. 161). Çuvaşçada bu sözcüğün *asîn-* “anımsamak, hatırlamak” (Ceylan, 1996, s. 118), *asîrha-* “düşünmek, hesaplamak, dikkate almak” (Ceylan, 1996, s. 118), *asînmalîh* “hatıra için, hatıra almak” (Bayram, 2007, s. 39), *asîntar-* “hatırlatmak, aklına getirmek” (2007, s. 39), *asîrhavli* “dikkate değer, dikkat çekici” (2007, s. 39), *asîrhamasîr* “tesadüfen, kazara, fark etmeden” (2007, s. 39), *asîrhamasla* “tesadüfi bir şekilde” (2007, s. 39), *asîrhan-* “çekinmek, sakınmak, korumak” (2007, s. 39), *asîrhattar-* “dikkat ettirmek, dikkat çekmek” (2007, s. 39), *astu-* “hatırlamak, aklına gelmek” (2007, s. 40) ve *astutar-* “hatırlamak, aklına getirmek” (2007, s. 40) gibi türevleri söz konusudur.

Halaçça: Ø

Güneybatı Türkçesi

Türkiye Türkçesi: Türkiye Türkçesinde “bilinç-şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğünün görünümüne bakıldığında, *es* ifadesinin yer almadığı, ileri öge olarak *eslek* “başkasının buyruk ve dileklerini yerine getiren, söz tutan, yumuşak başlı” ve *eslemek* “halk ağzında önem vermek, aldırış etmek” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 652) kelimelerinin olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinin Anadolu ağızlarını kapsayan DS’de *eslemek* “aldırış etmek, önem vermek; herhangi bir kimseyi, kendisine belli etmeden gözetlemek” ve *eslememek* “aldırış etmemek, önem vermemek” (2009, s. 1785) ifadeleri varlığını sürdürmektedir.

Gagavuzca: Ø

Azerbaycan Türkçesi: Azerbaycan Türkçesinde “bilinç-şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğünün kök biçiminden türemiş *əsləmək* “kulak asmak, sözüne bakmak” ifadesi söz konusudur (Karakaya, 2018, s. 102).

Türkmence: Türkmencede *es* “ağ, huş” anlamlarıyla “bilinç-şuur ve zihin” kavramını göstermektedir (TDDS, 2016, s. 359).

Güneydoğu Türkçesi

Özbekçe: Özbekçede *esingizdami*, *Sumbulsoydan qaytganingizda*, *biznikida tunagan edingiz*, *o’zim armiyaga kuzatib qo’rgan edim* “Aklınızda mı, Sümbülsay’dan döndüğünüzde bizde kalmıştınız, askere

¹ Bu bilgi, eldeki çalışmayı değerlendiren İnceleyicinin önerisi ile elde edilmiştir. İnceleyici tarafından esere kazandırılan bu değerli bilgi için <http://katalog.tdk.gov.tr/details?id=55548&materialType=CD&query=KDM+139> adlı veritabanına bakılabilir.

ben uğurlamıştım.” ve *esingda bormi, hamma sendan bezor edi* “Hatırlıyor musun, herkes senden bıkmıştı.” (Gen, 2015, s. 250) ifadelerinden anlaşılacağı üzere, *es* sözcüğü, “bilinç~şuur ve zihin” anlamındadır.

Yeni Uygurca: Çağdaş Uygurcada *es* “hafıza” şeklinde görülmektedir. Sözcüğün ayrıca, *esletme* “hatırlatma” ve *esletmek* “hatırlatmak, uyarmak, aklına sokmak” (Necip, 2008, s. 117) anlamlı türevleri de söz konusudur.

Kuzeybatı Türkçesi

Kumukça: Kumukçada *es* “hafıza, bellek” ifadesi yanında bu kökten türemiş *esle-* “fark etmek, dikkat etmek” kelimesi de söz konusudur (Başar, 2010, s. 39).

Karaçayca-Balkarca: Karaçay-Balkar Türkçesinde *es* sözcüğünün “akıl, hatır, hafıza” şeklinde anlamları söz konusudur. Bu kök biçimden türeyen sözcükler, *esger-* “hatırlamak”, *esgert-* “hatırlatmak”, *esgertiv* “hatırlatma”, *esgertme* “hatıra”, *esle-* “fark etmek”, *eslet-* “fark ettirmek” ve *esli* “akıllı” (Tavkul, 2000, s. 195) ifadeleridir.

Tatarca: Tatarcada *es* “bilinç~şuur ve zihin” anlamlı sözcük, *is* “bilinç, şuur” şeklinde görünmektedir (Ehmetyanov, Möhemmetdinov, Nurieva ve Ganiev, 2014, s. 27).

Karakalpakça: Karakalpakçada “zekâ, akıl” anlamlarında *um*, *es*, *añ* ve *pam*’ sözcükleri bulunmaktadır (Demirhan, 2011, s. 249).

Kazakça: Kazakçada *es* “akıl, us, hafıza” anlamında görülmektedir. Bu kökten türemiş *essiz* “akılsız, ussuz, deli, yarım akıllı, aptal”, *essizden-* “şuurunu kaybetmek, bayılmak”, *essizdev* “akılsızca, ahmakça”, *essizdik* “akılsızlık, ussuzluk, aptallık”, *esker-* “dikkate almak, önemsemek, anmak”, *eskert-* “ikaz etmek, uyarmak”, *eskertiş* “anıt, abide, heykel”, *estegi* “aklındaki, hatıra”, *estelik* “hatıra, anı”, *esten-* “aklı ermek” ve *esti* “akıllı, uslu” (Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2003, s. 145-146) anlamlı ifadeler söz konusudur.

Nogayca: Nogaycada *es* “hafıza, hatıra, bellek” anlamında olup bu kökten türemiş *eslev* “dikkat etmek, dikkatini bir yere vermek”, *essiz* “şuursuz, kendinden geçmiş” ve *estelik* “anıt, abide, heykel” (Güllüdağ, 1998, s. 318) ifadeleri söz konusudur.

Kırgızca: Kırgızcada bu ifade “şuur” anlamında ЭС (*es*) şeklinde görünmektedir (Türkçe-Kırgızca Sözlük, 2005, s. 820).

Kuzeydoğu Türkçesi

Yakutça: Ø

Dolganca: Ø

Tuvaca: Ø

Altayca: Altaycada *es* “hatıra, akıl, bilinç, şuur” anlamında görünmektedir. Ayrıca, bu kökten türemiş *este-* “hatırlamak, hissetmek” (Naskali ve Duranlı, 1999, s. 88) fiili de söz konusudur.

Teleütçe: Teleütçede “bilinç~şuur ve zihin” anlamlı *es* sözcüğü “hafıza, bellek” şeklinde korunmaktadır (Akalin ve Turgunbayev, 2000, s. 38).

Şorca: Kelime, Şorcada *es* “1. Us, akıl. 2. Bellek, hafıza, zekâ” (Tannagaşeva ve Akalin, 1995, s. 30) olarak yaşamaktadır.

Köken Bilgisel Olarak Es “bilinç~şuur ve zihin” Sözcüğü

Martti Räsänen, “bilinç~şuur ve zihin” kavram alanını kapsayan *es* sözcüğünü “Verstand, Sinn, Gedächtnis, Besinnung” olarak verip kelimenin Türkmence *es*, Kumukça *es*, Kazan Tatarcası *is* ve Çuvaşça *as* gibi dillerde korunduğunu belirtir (1969, s. 49).

Talat Tekin, uzun ünlülerle ilgili çalışmasında “bilinç~şuur ve zihin” anlamındaki *es* sözcüğünü birincil uzun ünlülü *ēs* “bellek, hafıza, hatıra” şeklinde gösterip kelimenin Türkmencede *ēsle-* “hatırlamak”, *ēsger-* “hatırını saymak” (1995, s. 180) ve Özbekçede uzun ünlülerin söz başında *y-* türetmesi ile *yes* “hatıra, hatır” <*ēs krş. *ēsni-* “hatırlamak” (1995, s. 144) şeklinde olduğunu belirtmektedir.

“Bilinç-şuur ve zihin” kavram alanını kapsayan *es* sözcüğü, EDAL’da “hafıza, zihin” olarak anlamlandırılıp sözcüğün tarihî ve modern Türk dillerindeki karşılıklarına yer verilmiştir. EDAL’da bu kelime Türkmençe *es*, Özbekçe *es*, Yeni Uygurca *es*, Kumukça *es*, Nogayca *es*, Oyratça *es* ve Çuvaşça *as* karşılıklarına sahiptir (Starostin, Dybo ve Mudrak, 2003, s. 521).

Andreas Tietze, çalışmasında *es* sözcüğü ile ilişkili *esle-* “aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek” ve *eslegen* “söz dinleyen, muti” ifadeleri üzerinde değerlendirmeler ve tanımlamalar ortaya koyarak bu eylemlerin Çağatayca *ās* “zekâ, akıl, hafıza” ifadesinden türediğini göstermektedir (2002, s. 742).

Tuncer Gülensoy, çalışmasında *es* sözcüğü ile ilişkili *esle-* “aldırış etmek, önem vermek” ve *eslek* “halk ağzında söz tutan, yumuşak başlı” (2007, s. 342) ifadelerini madde başı yapıp bu eylemlerin kökünü, Talat Tekin’in birincil uzun ünlülü olarak gösterdiği *ēs* kelimesine götürmektedir. İlhan Ayverdi ise, Gülensoy gibi *esle-* “dinlemek, sayıp itaat etmek, itibar etmek” ve *eslek* “halk ağzında yumuşak başlı, söz dinleyen kimse” (2010, s. 352) örneklerini vererek bu kelimeleri Räsänän’in belirttiği Çağatayca *ās* “zekâ ve akıl” ismine götürmektedir.

Verilen açıklamalar ve tanıklanan örnekler göz önüne alındığında, tarihî ve modern Türk dillerinde görülen *esle-*, *esleme-*, *eslen-*, *esker-* gibi eylemlerin *es* “bilinç-şuur ve zihin” sözcüğü ile ilişkili olduğu, bu kökün Talat Tekin’in gösterdiği şekilde *ēs şeklinde görünerek uzun ünlünün kısalması ile Özbekçede (*yes* “hatıra, hatır”) seslik değişimler yaşadığı anlaşılmaktadır. İlk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan “bilinç, şuur” anlamındaki *es* sözcüğü ve türevleri, İslamî yaşam şeklinin getirdiği dinî temasla dile yerleşen Arapça ‘*akl*’ sözcüğü karşısında sınırlı sayıda türevle kullanıma sahip Türkçe sözcüklerden biridir.

Ayrıca, tarihî dönemlerde yer alıp bu sözcükle ilişkili, *us* sözcüğü de söz konusudur. İlk kez Karahanlı Türkçesi döneminde görülen *us* kelimesi, *ēs-es* sözcüğünün bir varyantı olarak da düşünülebilir. Türkiye Türkçesinde *us*, *uslamlamak*, *uslandırılmak*, *uslanmak*, *uslu* ve *usluluk* gibi türevlere sahip olan bu ifade, tarihî dönemlerde Arapça ‘*akl*’ sözcüğünün eş anlamlısı olarak metinlerde görülmektedir. Zikredilen *us* sözcüğü ile ilgili kapsamlı bilgiler, DLT adlı eserde görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud sözcüğü Oğuzca olarak gösterip ifadenin “hayır ve şerri ayırt ediş” (DLT Dizin, 2013, s. 699) anlamında olduğunu belirtmektedir. DLT’de *ol us boldı* (DLT Metin, 2013, s. 36) örneğiyle verilen bu ifade, bahsedildiği gibi “iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etme yetisi” olarak da adlandırılabilir. Bu yönüyle *us* sözcüğünün “akıl, zihin daha üst anlamda şuur” anlamındaki *es* sözcüğü ile ilişkisi açıktır. Sözcüğün *es* ifadesi ile ilişkili olduğu durumu, EDPT adlı eserde görürüz. Clauson, *us* ifadesini “zekâ” olarak gösterip ifadenin Oğuzlara özgü olduğunu düşünmektedir (1972, s. 240). Bu doğrultuda hem *es* hem de *us* ifadelerinin ortak bir köke (*etimon*²) *ēs gidebilecekleri görülmektedir. Bu ifadelerin ayrıca Eski Uygur ve Karahanlı dönemlerindeki “bilinç-şuur ve zihin” kavram alanı içerisinde yer alan *uq-* “anlamak”, *uquş* “akıl, anlayış”, *ō-* “düşünmek” ve *ög* “akıl, düşünce” ifadeleri ile leksikal bir farklılık yarattığı söylenebilir.

Sonuç

1. İlk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde tanıklanan *es* sözcüğü, kişinin kendisini ve çevresini, idrak etme ve tanımlama yetisine karşılık gelmektedir. “Bilinç-şuur ve zihin” kavram alanını içerisinde yer alan *es* sözcüğü, hem *es* kök biçimi hem de ileri öge olarak sınırlı sayıda bağımsız biçimbirimle temsil edilmişse de bu sınırlayıcı görünüm modern Türk dillerinde kapsamlı örneklere sahiptir.

2. Eski Türkçe içerisinde *ög* ve *uquş* kelimeleri ile eş anlamlılık dairesi içerisinde görünen *es* sözcüğü, aynı şekilde ilk kez Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanan *us* ifadesi ile benzer kavram alanına sahip olarak ortak bir kökten yani *ēs kelimesinden gelişerek sınırlı sayıda örnekle görülmüştür.

Kaynakça

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Ğunya inceleme-metin-indeks-ıtpkbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

² Tarihsel olarak tek bir biçimden gelişen farklı sözcük ya da biçim birimlere türevdeş (*etimon/cognates*) adı verilir. *Etimonlar*, aynı kök ya da gövdenin farklı biçimleridir. Dilin tarihi içinde bir veya daha çok biçim birimden oluşan bir sözcük farklı seslik gelişimler gösterebilir (Eker, 2009, s. 307).

- Ata, A. (1997). *Nâsirü'd-dîn bin Burhâbü'd-dîn Rabgûzî, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I giriş-metin-ıptkibasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Nâsirü'd-dîn bin Burhâbü'd-dîn Rabgûzî, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2013). *Divanü Lügat-it Türk I (çeviri)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2013). *Divanü Lügat-it Türk II (dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealti Yayınları.
- Başar, S. (2010). *Kumuk Türkçesinde fiil* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlük*. Konya: Tablet Yayınları.
- Ceylan, E. (1996). *Çuvaş atasözleri ve deyimleri, Çuvaşça-Türkçe Türkçe-Çuvaşça sözlük*. Ankara: Simurg.
- Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça çok zamanlı ses bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Demirhan, A. (2011). *Karakalpak Türkçesi konu çözümlemeli söz varlığı* (Yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahâr, inceleme-metin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, E. (2016). *Şeyhoğlu Sadrüddin Kâbûs-Nâme (Giriş-notlar-metin-sözlük-ıptkbaskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi söz varlığı*. Ankara: Altınpost Yayınları.
- Durgut, H. (1995). *“Şeyh Süleymân Efendî-i Buhâri Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî (cild-i evvel) adlı eserin transkripsiyonu* (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Ehmetyanov, R., Möhemmetdinov, R., Nurieva, F. ve Ganiev, F. (2014). *Türkçe-Tatarca sözlük* (M. Öner, Çeviren). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2009). *Çağdaş Türk dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gen, S. (2015). *Özbekçede metaforlar* (Doktora tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Gökyay, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe sözlük dizini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü I A-N*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güllüdağ, N. (1998). *Nogay Türkçesi grameri (Nogaylar-dil özellikleri-metin-sözlük)* (Yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Güzeldir, M. (2002). *Abuşka lügati (Giriş-metin-indeks)* (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Johanson, L. ve Csató, É. Á. (1998). *History of Turkic. The Turkic Languages*. London and New York: Routledge.
- Karakaya, M. (2018). *Azerbaycan Türkçesi üzerine seçme metinler (Çeviri, inceleme, sözlük)* (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin soykütüğü)*. Ankara: Simurg.
- Küçük, S. (2014). *Kitâb-ı Güzide Akâidü'l-İslâm giriş, metin, dizin-sözlük, ıptkibasım*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (İ. Kurban, Çeviren). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Redhouse, James W. (2016). *Müntahabât-ı Lügat-i Osmâniyye* (Recep Toparlı, Betül Eyövgö Yılmaz, Yaşar Yılmaz, Hazırlayanlar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. S Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ryumina-Sırkaşeva, L.T. ve Kuçığaşeva, N. A. (2000). *Teleüt ağzı sözlüğü* (Ş. H. Akalın ve C. Turgunbayev, Çeviren). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Starostin, S., Dybo, A. ve Mudrak, O. (2003). *An etymological dictionary of Altaic languages*. Leiden: Brill Publications.
- Tannagaşeva, Nadejda N. K. ve Akalın, Şükrü Halûk (1995). *Şor sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tezcan, S. (2018). *Dede Korkut Oğuznameleri üzerine notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati, Sprachgeschichtliches und etymologisches wörterbuch des Türkei-Türkischen*. İstanbul: Simurg.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaath, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe-Kırgızca sözlük* (G. Cumakunova, Hazırlayan). (2005). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye’de halk ağzından Derleme Sözlüğü III (E-H)*. (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkmen dilinin düşündürişli sözlüğü I A-Ž*. (2016). Aşgabat.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yılmaz, E., Demir, N. ve Küçük, M. (2013). *Türk Dil Kurumu Nüshası Kısas-ı Enbiya (Metin, sözlük, dizin, notlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin ‘Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü’l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile tercümesi Şufter nüshası. Giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III E-İ*. (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.